

Az erdélyi nyomdászat történetéhez

1.

Bácsi István kolozsvári nyomdász

Neve mint könyvnyomtatóé eleddig nem volt ismeretes. Különben nem tartom valószínűnek, hogy valaha is teljesen önálló tipográfus lett volna. Így csak az történhetett, hogy netalán mint a *Heltai-féle nyomdá-*ban dolgozó nyomdászlegény feleségül vette az akkori tulajdonos, Hosszú Tamásné Heltai Anna unokahúgát, vagy unokáját, Hosszú Margitot. Ezen a réven azután feltételezhetjük, hogy Makai Nyíró János, Válaszúti András, helyesebben Szilvási András és Abrugyi György mellett ő is irányította e nevezetes nyomdát. Ismételem, hogy az elmondottakat csupán feltételezem, mivel semmi nyom sem maradt reánk *Bácsi István* nyomdászti működéséről. Tulajdonképpen foglalkozását is csak a sírkövére címer-formában kifaragott nyomdász-jelvényből, valamint a fia használta pecsét képéből állapíthattam meg.

Családja a Kolozsvárral szomszédos határu *Bács* községből eredhetett. Már 1577. március 19-én mint kolozsvármegyei királyi ember említetik *Szucsági Báchy Mátyás*.¹ A XVII. század elején a Bácsiak mint kolozsvári magyar törzsökös (patricius) család említetnek.² 1666. április 19-én pedig *Bácsi Istvánt*, a kolozsvári kálvinista egyházközség gondnokát, éppen *egregius et nobilis*-nek írják.³ A továbbiakban azonban, bárha eléggé sok adat áll rendelkezésemre, egyelőre mégsem sikerült részletes leszármazási-fát összehoznom, minthogy e kiterjedt család tagjai között számos egynevű utód fordul elő. Ezen kívül még az is zavarja a nyomozást, hogy egy részük unitárius, más részük pedig a kálvinista vallást követte.⁴

Első kétségtelen adatom, amely a megnevezett *Bácsi Istvánra* vonatkozik, 1614. május 23-án kelt. Ekkor ugyanis Hosszú Istvánné fiának, a minapában elhunyt Hosszú Jánosnak, leánya: Hosszú Margit nevében férje, kolozsvári *Bácsi István* keresetet adott be kolozsvári *Bek János*, mint ugyanazon Hosszú Istvánné testvére: *Mészáros Miklósné* szépunokájának férje ellen, a feleségét illető bizonyos százfenesi birtok kiadása iránt.⁵ A kolozsvári házsongárdi temetőben megtalált sírkő felirata szerint ugyanez a *Bácsi István* 1643. júniusában történt halála alkalmával 53 éves, míg ugyanennek

¹ *Jakab Elek*: Kolozsvár története II, 252.

² I. m. 294.

³ Kolozsvár város törvényszéki jegyzőkönyve. 438. (A város ó-levéltárából. A kvári volt román állami levéltárban használtam).

⁴ RMK. III/1. 443, 451.

⁵ Kvári tszéki jzkv. 154.

az évnek február 2-án elhunyt felesége 44 éves volt. Ezek szerint Bácsi István az 1590, Hosszú Margit pedig az 1598 körüli időben született. Ennélfogva ez a Hosszú Margit, a János leánya, unokahúga, avagy talán unokája lehetett idősebb Heltai Gáspár leányának, Annának, Hosszú Tamás kolozsvári királybíró feleségének.¹

Bácsi István mint városi polgár tevékeny részt vett Kolozsvár közéletében; 1620. április 20-án a várfalak felülvizsgálatára küldetett ki. 1637-ben mint királybíró a városi tanácsosokkal együtt átvizsgálta és kiadta a szappanyos céh szabályait. 1640 és 1642-ben pedig mint főbíró említik.²

A kolozsvári unitárius kollégium egykori seniora számadáskönyvében feljegyezte, hogy 1643. június 11-én *Bácsi István főbíró*t nagy pompával temetik, prédikált a püspök Szentgyörgyi B(eke) Dániel, szónoklatot tartott Claris(simus) Dálnoky Mihály.³

Teljesen földbe sülyedt sírkövére az 1925. év őszén a kolozsvári házsongárdi temetőben akadtam rá.⁴ Az elmúlt két évtized kegyetlen sírköromholása azóta — sajnos — ezt a becses emlékünket is nyomtalanul megsemmisítette; így tehát fénykép és pontos rajz hiányában meg kell elégednünk egykori leírással. Minthogy pedig vizsgálódásaimat csak lopva és a hatóságok embereitől mindegyre megakadályozva végezhettem, tehát ebben lelje magyarázatát az a körülmény, hogy e síremléket a tőszomszédos vasrácskerítés alól nem sikerült annyira kiszabadítanom, hogy a déli lapra kifaragott, egy, vagy két utolsó szövegsort is kibetűzhettem volna. Ezért nem tudtam azután pontosan meghatározni magát az elhalálozás napját, valamint a kő méreteit sem sikerült lemérnem.

A sírkő anyaga mészkő, amely egyszerű koporsó formára volt kifaragva. Keleti vége egy kevéssé rongált, északi lapja pedig erősen kopott. A kímetszett betűk nagy gyakorlottsággal rendelkező, jó mester kezére vallottak. A déli lap címerképe szép munka, a pajzskép kidolgozása lendületes, bárha a paizs maga nyomott formájú és nagyon szélesen képzett. Az északi lap címerében a teve élettelen, látszik, hogy aki ezt faragta, soha nem látott ilyen állapotot. A pajzs itt sem felel meg a címertani arányoknak. Mindkét címer orrjegyei gazdagon és lendületesen kiképzettek.

A kő *déli lapján*, vagyis a férfi emlékéért megillető helyen, a latin nyelvű distichon-párok előtt, a szöveglap egész magasságában címer formában nyomdász-jelvény volt kifaragva:

Kerekalpú (?) széles pajzsban kiöltött nyelvű, kiterjesztett szárnyú, kunkorodó farkú, ágaskodni kezdő griff mellső lábaival egy festékező labdát markol.⁵ Szembenéző koronás nyíltsakjának díszje a pajzskép növekedő helyzetben, csak hogy a festékező labda helyett ovális pajzsot tart. Gazdagor képzett orrjegy mindkétfelől. E mögött:

¹ Bárha Hosszú Tamásné is volt egy Margit nevű leánya, de ez id. Szörös (Ravius Mátyás kolozsvári városi tanácsos felesége lett (Jakab E. i. m. II, 693, 794., ahol azonban hibás adatot közöl és a Dolgozatok az ENM. Érem- és Régiségtárából, 1917:208).

² Jakab E. i. m. 312, 514, 615. és Kvár-városi sáfárok számadáskönyvei.

³ *Benczédi G.*: Unitárius halottak és temetések (Ker. Magvető XXI, 157).

⁴ II. osztály A. tábla 442. számú sír.

⁵ A kőfaragó nem értvén az elébe rajzolt képet, a griff mellső lábába egy-egy festékező labdácska helyett egyetlen méhkasszerű szerszámot faragott ki.

BACIIADES STEPHANUS IVDEX PRIMARIUS VRBIS
 CLAVDIACAE PATRII GLORIA MAGNA SOLI
 POSTQVAM LVSTRA DECEM NEC NON TRES VIXERAT ANN(OS)
 EXIMIVS PATRIAE CIVIS AMANSQVE DEI
 OCCVBVIT CVIVS (S)ANCTA P(I)ETATE CORVSCANS
 MENS ADIIT CAELOS MEMBRA RELICTA SOLO
 MEMBRA RELICTA SOLO RVR SVM EXPECTANTIA VITAM
 MARMORIS HAC SUBTER MOLE QVIETE CVBANT
 ORBIIT AMPLISS IVDEX STEPH BACHI ANN AETA(TIS)
 // AT QVI IN DNO //

A kő északi lapján, vagyis a nőt megillető helyen, az uránál négy hónappal korábban eltávozott feleség emlékezetére írott distichon-párok voltak kimetszve:

MARGARITA EXIMIIS ORNATA DECORIB. HOSSZV
 ET MATRONALIS NORMA PVDICITIAE
 HIC IACET. VRNA EADEM DVO CORPORA CLAUDIT AMANTVM
 EXIMIAE VXORIS EXIMIHQVE VIRI
 VNANIMES VIXERE // SIMVL PETIERE BEATAS
 CAELORVM SEDES TVMBA EADEMQVE TEGIT
 OBIIT PRAESTANTISS FOEMINA MARGARITA HOSZSZV
 CONSORS AMPL. D. STEPH BACHI A. D. 1643 DIE 2. FEBR. AETATIS
 SVAE ANO XLIV.

A szöveg után, annak teljes magasságában, címerkép volt kifaragva: Kerek talpú széles pajzsban térségen álló kétpúpú tevé. Szembenéző koronátlan (vagy csak rongált koronájú) sisakjának díszé acanthus-levél. Gazdagon képzett orrjegy mindkét felől.²

A Hosszú Margit címerében kiabrázolt kétpúpú tevéről azt gondolom, hogy itt csupán jelvény-, avagy polgári címerképpen³ szerepel és talán a Hosszú-család kalmár (kereskedő) foglalkozását jelzi. E törzsökös kolozsvári család aligha szerezhetett magának nemességet, amelyet mint városi polgár ekkor még amúgy sem gyakorolhatott volna. Ugyanis a városi polgárok közé való felvétel megkívánta a nemes emberektől a nem-polgári jogaikról való lemondást, minthogy kétféle előjogot senki sem élvezhetett.

Bácsi Istvánnak címer-formában kiképzett nyomdászjelvénye azonban határozottan arra a foglalkozásra utal, amely Bácsi tanult mestersége volt. Ugyanis semmiképpen sem jelölhette azt a körülményt, hogy a nyomda tulajdonjoga feleségét családi örökségképpen megilleti. Különösen nem bírhatott ez visszaható erővel a férjre nézve, aki esetleg más foglalkozást

¹ A betűösszevonásokat feloldva kellett közölnöm.

² E sírkövet annak idején Kohn Hillel és Zsakó Gyula is megtalálta. Ők azonban csak az északi lap szövegéhez tudtak hozzáférközni s ezért csak azt írták le. Olvasásukba — a kő kopottsága miatt — sok hiba esúszott be. Különben a címer leírását sem közlik (Kohn-Zsakó: A kvári házsongárdi temető sírkövei 1700-ig, EM. 1911:299).

³ Sándor Imre: A Szeőreőcs-család polgári és nemesi címere (Dolgozatok az ENM. Érem- és Régiségtárából. 1917:204—14).

úzhett volna. Így a kolozsvári Szörös-testvérek, akik a Heltai-féle nyomdának utolsó tulajdonosai voltak, sem polgári jelvényükül, sem 1647-ben nyert nemesi címerük helyett soha sem használták a nyomdász-griffet, hanem csak a nyilvesszőkkel átlőtt ökorfejet.¹

A nyomdászjelvény használata az erdélyi gyakorlatban eléggé ritka, éppen ezért nagyon sajnálhatjuk, hogy e szép emlékünket a román uralom ideje alatt romboló kezek teljesen megsemmisítették.

A főbíró Bácsi Istvánnal egyidőben egy másik ugyanilyen nevű kolozsvári polgár nevére is találunk. Ennek felesége azonban már 1634. novemberében meghalt. A családi sír emlékkövén pedig könyökben hajló kar taglót tart.² E céhjelvény az itt említett Bácsi Istvánnak mészáros-foglalkozása mellett tanuskodik. Különben ezt bizonyítja az unitárius egyházfiak számadáskönyvének bejegyzése is: 1634. 10. Novem(bris) puls(atum est) Consort(is) Stepani Batzy Meszar(os).³

Tovább kutatva a griff-jelvények itthoni használata után, 1654. január 17-én Kolozsvárt keltezett iratra találtam. Ebben mint egyik fogott közbírónak, *Bacsy Istvan Kissebik*-nek neve, aláírása és pecsétje fordul elő. A papirosba nyomot pecsét képe: kerek talpú pajzsban jobbra lépő szárnyas griff festékező labdát (?) tart. Nyílt sisakjának díszje a pajzskép növekedőleg. Orrjegy mindkétfelől. Körirat: BACZI — ISTVÁN.⁴ Tehát az idősebb Bácsi István használta nyomdászjelvény megismétlődése határozottan arra utal, hogy az 1654. évi kisebbik Bácsi István amannak fia és talán mesterségének folytatója is, bárha az azonos pecsétnyomó használatát nem mindenkör tarthatjuk bizonyítéknak. Ugyanis a hozzátartozók maguk sokszor pecsételtek a család birtokában egyszer már meglevő pecsétnyomóval. Különösen lehetséges ez az adott esetben, amelyben a pecsét köriratául vésett név teljesen megegyezik a pecsételő utód nevével. Mindaddig azonban, amíg ifjabb Bácsi István tulajdonképpen mesterségét nem ismerjük, feltételezhetjük, hogy a rokon Szörös András nyomdájában Abrugyi György mellett mint legény vagy mint mester ő is szedte a típusokat, vagy nyomott a prelumon. Különben az ő személyével kapcsolatosan mindössze csak az a körülmény ismeretes, hogy 1648-ban *iffiu Baczi Istvan* a farkas-utcai tizedben lakott,⁵ s hogy 1660. március 1-e körül már befejezte életét. Ugyanis e napon említetik, hogy *ifjabbik Bacz István kis fiacskájának, Petinek Stenczel Lőrinczné* a gyámja.⁶ Ebben az esetben azután azonosnak kell tartanunk azzal a *Bacsy Istvánnal*, akit 1659. június 13-án temettek el Kolozsvárt.⁷

Ezek után ha összehasonlítjuk a mindkét Bácsi István használta nyomdászjelvényt más, erdélyi vonatkozású és hasonló tartalmú jelvényekkel, — elsősorban is Szenci (Szempei) Kertész Ábrahám nagyváradi, azután kolozsvári, végül pedig szebeni nyomdász 1648. december 10-én

¹ I. m.

² *Herepei János*: A házsongárdi temető régi sírkövei (Kéziratban).

³ Egyházfiak számadáskönyve Kvár város ó-levéltárában.

⁴ A Székely Nemzeti Múzeumban őrzött br. Apor levéltár A. csoport IV, köteg 124. sz. A fejező birtok iratai között.

⁵ A kvár-városi ó-levéltár adószedő könyveiben.

⁶ I. h. a törvénykezési jegyzőkönyvben. 309.

⁷ A kvári ref. harangoztatógazdák számadáskönyve az egyházközség levéltárában.

Gyulafehérváron kelt címeres nemeslevelére utalunk. Ebben ugyanis a címerpajzs¹ felső felében szedőszekrényen jobbra lépő kettősfánkú aranygriff áll, mellső lábaiban egy-egy festékező labdacskát tart. A koronás sisak díszé a pajzsbeli griff növekedő helyzetben. Orrjegy mindkét felől.²

Erdélyi vonatkozású nyomdászjelvényt és szerszámokat láthatunk Brassai (Major) Márton címerében. Ezt II. Rákóczi György fejedelem 1651. február 24-én kelt adománylevelével nyerte nemesi címerül. E szerint kék pajzsban széken ülő zöldruhás férfi betűszekrényből betűket szed.³ De ilyenfélét találunk az 1702. március 20-án meghalt Tótfalusi Kis Miklósnak a házsongárdi temetőben levő sírkövén is. A pajzsképen azonban sehol sem látható az Európaszerte általánosan használatos griffes jelvény. Helyette nyitott könyv, betűszedést tördelő férfi és betűöntőkészülék van kiábrázolva.⁴

Erdélyi könyvek címlapjain is még itt-ott előfordul a griffes ábrázolás, de ez mint egyénileg használt megjelölés már nem jöhet számításba.⁵

A Heltai-féle nevezetes nyomda képe még mindig nem eléggé teljes. Ez a dolgozat is csak adattöredékül szolgál *Ferenczi Zoltán* érdemes munkájához.⁶

2.

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez

Vajmi kevés adatot sikerült összeszedegennem a fejedelmi nyomda történetéhez, pedig Bethlen Gábor már uralkodása első éveiben gondolt arra, hogy Fehérvárott saját pártfogása alatt nyomtató műhelyt szervezzen.

A XVI. század 67-es és 68-as éveiben itt működött *Hoffhalter* (eredeti nevén nemes *Skrzetusky*) *Rajael*-nek 1568-ban történt elhunytá után először özvegye folytatta mesterségét, majd 1569-ben *Wagner György* iskolamester vette kezelésbe a nyomdát.⁷ Ezután azonban mégis éppen egy félszázadnak kellett elteltie, amíg egyszeri megszakítással itt újra magyar nyomdatermékre bukkanhatunk. Bizonyos, hogy a *Hoffhalter*-, illetőleg a *Wagner-féle* nyomtató műhely *János Zsigmond* támogatásával működött; jöllehet egyes nyomtatványain *Hoffhalter* a *typographus regius* címet is használta, ez azonban nem jelent többet, mint hogy a saját felszerelésével, de a fejedelem megbízásából és megrendelésére dolgozott.⁸ Így azután a nyomdász magát mond-

¹ Alsó felében fekete alapon kék liliomból kinövő két szál rózsá ábrázoltatott.

² *Naményi L.*: *Szenci Kertész Ábrahám* címeres nemeslevele Turul 1903:177—80.

— *Naményi L.*: A n-váradai nyomdász története. MKSzele 1901:295. — *Sándor L.*: Czímerlevelek, II, 66—68.

³ *Illésy I.*: Nyomdászati és könyvészeti adatok MKSzele 1896:1874.

⁴ *Herepei J.* idézett kéziratos munkájából.

⁵ Például *Greus Gy.* kiadásában 1583-ban Brassóban megjelent *Der Sachsen inn Siebenbürgen Statuta c.* könyv címlapjának díszes keretében a griffektől tartott Brassóváros címere. Jöllehet ezek a szörnyállatok itt mint címertartók szerepelnek, jelentésük mégis inkább nyomdászati, mint címertani szempontból bírálendő el.

⁶ *Ferenczi Zoltán*: A kolozsvári nyomdász története. Kvár, 896.

⁷ A RMK. I. és II. magában foglalja az itt nyomott munkákat (*Sztripszky* tévesen közli a RMK. II. 122. sz. évszámát 1569 helyett 1570-nek!).

⁸ *Gulyás Pál*: A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században, 135.

hatta ugyan királyi (fejedelmi) nyomdásznak, anélkül azonban, hogy nyomdája a valóságban is fejedelmi nyomda lett volna. Hoffhalter halála után azonban rövidesen meg is szűnt a fehérvári nyomtató műhely, szerepét az unitáriussá lett Heltai Gáspár kolozsvári nyomdája vette át. A fehérvári műhely felszerelését pedig az örökös, *Hoffhalter Rudolf* vitte magával, nyomdájával hol Alsólendván, hol Drávavásárhelyen (Nedeliceu), majd Debrecenben és Váradon, végül pedig ismét Debrecenben telepedett le.¹

E században még csupán csak egyszer, vagyis 1578—79-ben találunk fehérvári nyomtatványt, mégpedig két, szláv nyelvű, cirill betűkkel szedett munkát. Ezt *Lőrinc diákonus* bocsátotta világgá Báthory Kristóf vajda rendeletére.²

Ezek után a szórványos nyomok után fehérvári nyomdatermék legelőbben ismét csak 1619-ből ismeretes. E munka pedig *Nyomtatott az Kegietmes Urunk ó Felsege költsegen Gyula Feierwarott. 1619. Eszt.*³ E szöveg különben egymagában még nem bizonyíték a mellett, hogy e műhely fejedelmi nyomda lett volna, minthogy csupán csak azt tanúsítja, hogy Dézsi István udvari pap munkájának költségeit maga a fejedelem hordozta. A további kiadványokból azonban mégis csak arra kell gondolnunk, hogy Bethlen Gábor ekkorra már egy kisebbszerű nyomdai berendezést és felszerelést is megszerzett. Ugyanis nem felelhet meg a valóságnak a Pallas Lexikon állítása, hogy itt még mindég a Hoffhalter-féle nyomda betűanyagát és felszerelését kellene keresnünk.⁴ Ellene mond ennek az a pontosan félszázadnyi időköz is, amely a Hoffhalter-féle nyomda eleddig utolsóként ismert nyomtatványának megjelenési évétől eltelt, valamint az a körülmény is, hogy Hoffhalter fia hasonlóképpen nyomdász lévén, ekkor már máshol folytatta mesterségét,⁵ magával víve édesapja nyomdai felszerelését is.

Jóllehet Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony felett elmondott temetési beszédek mindkét kötetének címlapja szerint kiadatott 1624-ben s *Nyomtatott Valasz-uti Andreas, es Mezleri Marton* által,⁶ ebből a meghatározásból azonban még nem merem azt következtetni, hogy mindkét egyén akár egyszerre, akár pedig egymás után a fehérvári tipográfiának lett volna a vezetője, sőt elgondolásom éppen az, hogy mind a ketten más-másfelé működtek. Az egyik a kolozsvári Heltai-féle nyomdát, a másik pedig a fehérvári nyomtató műhelyet irányította s így e munka kétfelé szedődött és nyomódott volna. Ugyanis feltételezem, hogy a fehérvári nyomda legalább is kétfajtájú betűsorozatot tartalmazott: egyet az 1622. év előtti alapanyagból, egyet pedig az 1622. évi gyarapodásból, így azután ha e munka szedésében metalán még egy harmadik fajta betűsorozat is előfordulna, már ezzel is annak a körülménynek a lehetősége adódna, hogy e halotti beszéd-gyűjtemény egy részét más nyomdban szedték és nyomták. Ezt az elgondolást csakugyan

¹ *Csűrös Ferenc*: A debreceni városi nyomda története 41—48. és 54—60. — *Sztripszky-Alexios*: Szegedi Gergely énekeskönyve. 140—42. — *Gulyás*: i. m. 140.

² *Veress Endre*: Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek. 14.; *Gulyás*: i. m. 207.

³ RMK. I, 491. sz.

⁴ A Pallas Nagy Lexikona XII, 592.

⁵ *Csűrös*: i. m. 54—60.

⁶ RMK. I, 539. és 428. sz. és *Fekete M.*: Bethlen Gáborné temetése ErdProtKözl. 1871:103.

megerősíti Brüll Emánuel kolozsvári ref. kollégiumi könyvtáros megállapítása. Ertesítése¹ szerint az *Execviae Principales* című könyvben az egyes beszédek szedése nem egyfajtajú betűkből készült, feltűnően meglátszik ez különösen a dőltbetűs szedéseken. ... Ezekben a kurzív nyomású lapokon határozottan legalább három-féle betűtípusú nyomással találkozunk. De ezen kívül még más adatok is bizonyítanak feltevésem mellett. Ugyanis az elsőül megnevezett tipografus a munkánál csupán vendég, helyesebben szólva, Kolozsvárt munkálkodó volt. Erről meggyőződtem a kolozsvári számadáskönyvekből, amelyekben például 1622. július 18-án említik *Typographus Valazuthy Andras-t*.² Bár névmegjelölés nélkül, de valószínűleg vele kapcsolatosan jegyeztetett fel, hogy az előbb említett év és hónap 28. napján *eo kemek* (városi) *Tanaczul a Tipographussal* (fejedelem) *Vr* (unknalk paranczoltttjara kultek Teolczeres Tamast zolgastol Fogarasig. Attam három lotol 16 meli feoldig fl. 6 d. — De ugyancsak erre vonatkozólag írták számadásukban: *Az B* (ecsületes) *Tanachy kwldy Theolchyeres Tamas V* (ramat) *az Typographussal eo fels* (égéhez), *Attam B* (író) *V* (ram) *h* (agyásából) *uthy kéolts* (éget), *harman Fogarassigh fl. 5 d. 17 1/2*. 1623. augusztus 5-én azt látjuk, hogy *Andras Deakot az keonjnjomtatot Vizi Egi Zegenj Ember 2 eok* (rös) *zek* (erén) *Tordaig*, hogy onnan tovább fuvarozzák Fehérvárra.³ A felsorakoztatott adatokból pedig az a legfeltűnőbb, hogy ezek az utazgatások bár jórészen Bethlen Gábor parancsára történtek, a költségek mégsem a fejedelem, hanem a város postálkodása és szekerezése terhére számoltattak el. Ebből pedig az is következik, hogy András deák kolozsvári lakos, vagyis idevaló polgár ember volt, akiért a városnak kellett hordoznia a hivatalos utazgatások költségét. De 1624. november 3-án megint csak megtaláljuk, amint *Andras Deak az Typographus Calendariumot hozvan eo kglmek* (ne) *k az bezületes Tanacznak; Adattak eo kglk neki aian* (dokban) *fl. 3 d.* —⁴ És végül, Kolozsvári nyomdásztsága mellett bizonyít az a még lappangó 1624. évi naptárocska, amelyet — Kénosi Tözsér — Kolos XVIII. századbéli unitárius egyháztörténetíró tanúsága szerint — *Kolosváran nyomtatta Válaszuti András*,⁵ mint a Heltai-féle nyomda vezetője.⁶

A fentírt adatokkal együttesen előkerült néhány utalásból most már pontosan megállapítható az az időpont, amelytől kezdve a fehérvári fejedelmi nyomda átszervezését, vagy mondjuk, korszerűsítését számíthatjuk.

Az 1621. december 31-én létrejött nikolsburgi béke pontjai értelmében Bethlen Gábor a német-római hercegi címmel együtt a sziléziai Oppeln és Ratibor hercegségeket nyerte II. Ferdinándtól. Ekkor került közelebbi összeköttetésbe János Keresztély sziléziai lignitzi és briegi herceggel, akitől tudós férfiakat kért a gyulafehérvári iskola tanáraiul. János Keresztély ajánlatára jött be tehát 1622. május-júniusában a költő *Opitz Márton*,

¹ 1942. febr. 20-án hozzám intézett levele.

² Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve. 276 (Az itt hivatkozott iratkötegetek annak idején a kolozsvári volt román állami levéltárban használtam).

³ I. h. 277, 287. és 145.

⁴ I. h. 187.

⁵ MKSzele 1897: 182.

⁶ A további következtetésekre nézve l. *Herepei János*: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez. 15.

továbbá augusztus végén érkezett meg *Kopisch Jakab* és *Pauli Frigyes* professzor.¹ Bethlen azonban a közmívelődés érdekében tett lépései közben természetesen nem elégedett meg, hogy csupán csak az iskola tanári karát egészítse ki külföldi jeles professzorokkal, hanem ugyanekkor a fehérvári nyomdát is átszervezte.

A kolozsvári sáfárpolgárok számadáskönyvében találtam a következő bejegyzést: 1622. november 3-án *Vrunk eő F(elsége) hozat onnan jelljül egy Typographust, Typographiayawal es felesegewel. S(alus) con(ductusa) lwen*, gazdákodtak számukra étellel és itallal. A következő napon, november 4-én, pedig azt jegyezte fel a sáfár, hogy az mely *Typographust eő fel(sé)ge onnan felliewl hozat, adatott B(iró) V(ram) maga es Typographiaya ala, eo fel(sé)ge Paran(csolatára), három zekerett, alaya Thordaigh: 1. Baba Balas 6 Eokr(ét), mely magat es feleséget Vizi Att(am) fl. — d. 75. — 2. Perecy Istwan 6 Eókr(ét), kin az Typographiat vizi. Att(am) fl. — d. 75. — 3. Farago Marton 6 Eokr(ét). Ezenis az Typographiat vizi. Att(am) fl. — d. 75. fuvarozás díjban. Hogy ez zekerekre az Ladakat az Korcholyas jel vetette, adatot Biro V(ram) eő k(egyelme) munkájában fl. d. 20.²*

Tehát ezt a név szerint meg nem nevezett tipográfust Bethlen Gábor onnan felülről, vagyis Erdélyen és a kapcsolt részekben kívüli vidékről hozatta, mégpedig valószínűleg nem Felsőmagyarországról, mert a sáfár ebben az esetben megnevezte volna a várost is. Ugyanis az erdélyiek a Felvidékkel állandó összeköttetésben lévén, a nyomdával rendelkező Kassát vagy Lőcsét névszerint jelölte volna meg. Ennélfogva e körülíráson csakis külföldet érthetünk. Az 1622. év novemberében beköltözött nyomdavezetővel kapcsolatosan pedig gondolhatnánk arra a Mezleni Mártonra, aki a Károlyi Zsuzsánna fejedelemasszony felett tartott halotti beszédeket 1624. tavaszán Válaszuti Andrással együtt nyomtatta ki.³ Ennek a hiedelemnek azonban több olyan körülmény ellene mond, amelyeket a későbbiek során sorakoztatok fel. Így tehát az új nyomdavezető személyére vonatkozó nyomokat valahol a kollégium külföldről behívott tanáraival kapcsolatosan kell keresnünk. Hiszen mi sem látszik természetesebbnek, mint az az elgondolás, hogy a nyomdászt *Opitzék* ajánlották a fejedelemnek. Ezért az ő hazája is körülbelül Felsőszilézia lehetett. Nevét azonban forrásaink nem jelölik meg. Különbben ezt az ismeretlenül való lappangást részben annak is tulajdoníthatjuk, hogy az 1622—23. évekből mindössze csak egy fehérvári nyomtatvány ismeretes, amely hivatalos kiadvány (országgyűlési végzések) lévén, nyomdai jelet (impresszumot) nem is nyomtak rája.

Különbben az eddig még ismeretlen nevű és működésű nyomdász 1622. november első hetében érkezett meg Fehérvárra, feleségével, holmijával, valamint mesterségéhez tartozó berendezésével és felszerelésével együtt. Műhelyét valószínűleg még abban a hónapban be is rendezhette. De azt hiszem, hogy amiként az 1622. nyarán bejött idegen professzorok egyike sem tudott még egy esztendeig sem itt maradni, azonképpen az ajánlatukra behozott tipográfus sem találván helyét, egy-két éven belül ő is eltávozott.

¹ *Hermann A.*: Opitz Márton Erdélyben 7, 14—16. 1. és *Herepei János*: Bethlen Gábor kollégiumának tanárai (Kézirat).

² A Kolozsvár-városi sáfárpolgárok számadáskönyve. 167 és 224.

³ RMK. I, 539. és II, 428. sz.

A kolozsvári városi sáfárpolgárok számadáskönyvükbe 1623. szeptember 10-én azt jegyezték fel, hogy az *feierúary Typographús feleseget vitte el Tot Marton negy eokron Huniadigh*.¹ Onnan azután más szekérral tovább menvén, valószínűleg hazájába kifelé vette útját. Feltételezzük, hogy ura is rövidesen követte portékáival és nyomdájával egyetemben.

A Pallas-Lexikon egyik írójánál erre az időtájról vonatkozólag a következő felvilágosítást olvashatjuk: Mezléni Márton nyomdász 1624-ben vette át Válaszuti András után a Gyulafehérvári Hoffhalter nyomda vezetését.² Ez az állítás a leírt alakban teljesen hibás. Ugyanis a Hoffhalter-féle gyulafehérvári nyomda félszázad óta megszűnt, helyesebben szólva, Erdélyből is elköltözött; Válaszútiról pedig láttuk, hogy mint nyomdavezető nem itt, hanem Kolozsvárott működött. Mezléniről azonban már megállapíthatjuk, hogy neve először a már előbb is említett halotti beszédek nyomdai jelén, 1624. tavaszán fordul először elő. Természetesen őt nem tarthatjuk egy személynek a német professzorok tanácsára behívott külföldi nyomdással. Ennek első sorban is ellene mond az a körülmény, hogy ő nem idegen, hanem magyar ember volt s mint ilyen valószínűleg eléggé szegény is ahhoz, hogy megelőzőleg már olyan felszerelt saját nyomdával rendelkezhetett volna, mint amilyent az 1622-ben betelepített külföldi nyomdász két hatókrős szekeren magával hozott. Különben is, mint önálló nyomdászra, sehol sem sikerült rátalálnom.

Neve a már említett 1624. évi nyomtatványon *Mezleni*-nek szedetett, de már 1625-ben és 1626-ban *Martinus Mezleni Typographus Suae Serenitatis*-nak nevezi magát.³ Bárha nevét az ezután következő években kiadott nyomdai termékeken többé nem is találjuk meg, mégis tudjuk, hogy az újonnan hozott külföldi nyomdavezetők mellett továbbra is itt maradt, főképpen mint a magyar nyelvű nyomdai termékek gondozója.

Meszléni vagy Meszlény Márton a vasmegyei Meszlén községből eredhetett. Ugyanilyen nevű birtokos családok is találunk, amelynek Benedek nevű tagja 1569-ben nyert nemeslevelet.⁴ A név egyezése miatt azonban mégsem szükséges azonos családra gondolnunk, jöllehet 1815-ben Erdélyben is előfordul egy *meszlényi Meszlény Mihály* nevű fogaras-vidéki főjegyző. Erről Nagy Iván⁵ úgy vélekedik, hogy tán ennek előde azon Mezléni Márton, ki 1624-ben Gyulafehérvárott nyomdász volt.

A Bethlen Gábor idejéből fehérvári első nyomda megszervezése körülbelül egyidőben történhetett, avagy csak kevéssel előzhetette meg a külföldi tanárok első csoportjának 1619—20. körüli behozatalát. A második (?) nyomdavezető szegődtetése pedig rövidesen követte Opitzék meghívását, míglen Mezléni alkalmazását talán egy újabb csoport külföldi meghívásával vehetjük egyidejűnek. Végül is a negyedik kísérlet Alstedt, Bisterfeld és Piscator professzorok bejövetelét alig egy évvel előzhetette meg.⁶ E visszatérő és egyező

¹ A klvári sáfárpolgárok számadáskönyve 135.

² A Pallas Nagy Lexikona XII, 592.

³ MKSzele 1895: 256—57. és RMK. I, 555 sz.

⁴ *Kempelen*: Magyar Nemes családok VII, 172—73. és *Szilky—Borovszky*: Magyarorsz. vármegyéi és városai. Vas vármegye 66. és 569.

⁵ Magyarorsz. családai VII, 457—58.

⁶ *Herepei*: Bethlen Gábor kollégiumának professzorai (Kézirat).

időszakokat annak a szoros viszonyoknak kell tulajdonítanunk, amely az iskola és a nyomda vezetésében fennállott. Különösen pedig az iskolánál bekövetkezett személyi és igazgatásbeli változások — úgy látszik — magukkal vonták a nyomda újabb és újabb átszervezését.

Báthori Gábor fejedelem emlékére az 1628. év utolsó negyedében nyomtatott, de ma egyetlen példányban sem ismeretes temetési beszédek nyomdajele (impresszum) szerint a nyomtatómester *Jacobus E. Lignicensis* volt.¹ Tehát bizonyos, hogy ez az új nyomdavezető Meszléni Márton idejében hozott ide és Meszléni Márton fölébe helyeztetett. Ennek bizonyosságául szolgál az a körülmény, hogy ezután a magyar nyomdai termékekre is az új tipográfus neve kerül. Így találjuk ezután a továbbiakban egészen az 1634. évig bezárólag. Nevének változatai: *Lignicei Effmurd*t vagy *Efmurd*, vagy pedig *Effmurt* *Jakab*, néhol megjelölve: *Suae Serenitatis Typographus*, vagy magyarul: *Ő Felsőge könyvnyomtatója*, sőt *Fejedelem Vrnk Könyvnyomtató es Compactora*.² Ha neve Meszlénit megelőzve bár egyszer is előfordult volna, inkább őt lennék hajlandó az 1622-ben bejött Opitz Márton professzorral közel-egyidőben betelepülő nyomdavezetőnek tartani, minthogy nevének előtagjául használt *Lignicei* megjelölés *János-Keresztély lignitzi és briegei herceg*, avagy a tőle ajánlott professzorok közvetítésére utalhatna. Tekintettel azonban arra, hogy az 1628. évet megelőzőleg már meglazultak Bethlen sziléziai összeköttetései, ezért inkább azt tételezhetnők fel, hogy ha *Effmurd*t netalán azonos is az 1622. évben betelepedett nyomdással, de honfiktársaitól elhagyva, egyedül érezte magát s így Opitzék után nemsokára ő is összeszedte sátorfáját. Ennélfogva 1628. évi megjelenése — azt gondolom — második beköltözés lehetett. Hiszen az ilyen fajta jövés-ménés abban az időben egyáltalában nem volt szokatlan jelenség. Maga Opitz Márton is, eltávozása után nem is egészen három év múlva, már azon gondolkozott, hogy ismét visszatér Erdélybe, abba az országba, ahonnan azelőtt annyira szívszakadva elvagyott.³ A folytonos vándorlásokkal kapcsolatosan pedig csak az idősebb, meg az ifjabb Hoffhalter, avagy a mi nyughatatlan vérű Senczi Molnár Albertünk nevét említem meg.

Bethlen Gábor fejedelem és tudós környezete nem elégedett meg azzal, hogy a fejedelmi nyomda személyzetét megfelelő munkaerőket alkalmazzon, a felszerelést is korszerűvé kívánta tenni. Így találtam a kolozsvári sárfarpolgárok számadáskönyvében a fejedelem életének utolsó évében 1629. szeptember 28-án feljegyezve: „...erkezek *Lengjel Orszagból megh Rosas Istuan Vram az Keony Nyomtatoval edgjüt hoztak Vrnk számara az Tipographiaiahoz valo szer számokt*.”⁴ Tehát a szedő- és nyomtatóműhelyt ekkor, feltételezhetőleg, betűmetsző és öntő felszereléssel és szerszámokkal is gazdagította. Még előbb azonban szervesen hozzájuk csatolta a könyvkötő üzemet is. Erre vall *Effmurd*t 1632. évi nyomdai jele,

¹ RMK. I. 569. sz.

² RMK. I, 592, 613—14, 616—17; II, 458—63, 485. sz., MKSzele 1895: 257—59; 1897: 52; 1900: 199 és EM. 1906: 40. — Összefoglaló kimutatásában Stripszky tévesen hivatkozik a RMK. I, 645, 701. számra, valamint a MKSzele 1895: 259. lapon közölt 1634. 1635 és 1640 évi nyomtatványra, mint amelyeken a nyomdavezető neve meg volna jelölve!

³ *Hermann A.*: i. m. 12.

⁴ Kvári számadáskönyvek, 487.

amelyben magát a fejedelem typographusának és compactorának nevezte meg.

Bethlen Gábor fejedelem ugyan már 1629. november 15-én meghalt, de törekvéseinek megvalósítása halála után sem hanyatlott. Alig érkezett meg *Alstedius* és utána másik két professzor, sürgősen hozzá fogtak iskolafejlesztési tervezetük kidolgozásához. E tervezet pedig, amely valószínűleg *Alstedius* munkája, 1630. február 10-én Gyulafehérvárott kelteztetett és nyújtatott át az özvegy fejedelemasszonynak. Munkálatában a Német- és Francia-, valamint más nyugati országokban virágzó iskolák szervezetét választotta mintaképül. Ennek kilencedik pontja a nyomdáról emlékezik meg. Összehasonlítás kedvéért érdemesnek tartom annak szövegét újra idézni: „Typographiam sic oportet reformare, ut typographus sibi prospiciat de uno et altero, qui typos recte ordinat, quique ordinatos rite imprimat. Deinde typi graece ex civitatibus transilvano saxonice, et quidam hebraici curandi sunt. Oportet enim typographo excudendos dare libellos scholasticos, utpote Catechesim Heidelbergensem, Grammaticae latinae et graecae compendium, Rhetoricam, Logicam, etc.”¹

E tervezetben kifejtett pontok pedig mind az iskolával, mind pedig a nyomdával kapcsolatosan aligha maradtak csupán írott betűnek. Az iskolai törvények, amelyek rövidesen követhették a fejlesztési tervezetet, a nyomdával kapcsolatosan a szedők mellett már a nyomtatómesternek is megszabják köteleességét: „De typographo. 1. Rectori et Senatui pareto. 2. Diligentiam et fidelitatem suam in arte sua omnibus probato. 3. Ne quid prelo subjiciat, quod Senatus censuram non sustinuerit. 4. Operas typographicas Rectori et Senatui subesse cogitato. 5. Correctorem exercitatum alito. 6. Disputationes publicas sine tergiversatione imprimito.”²

E tervezet és e törvény világosan bizonyítja, hogy a fejedelmi nyomda a fehérvári iskolának szervesen kiegészítő része. Teljesen az igazgató és az iskolai tanács rendelkezése alatt állván, az iskolának mintegy tankönyvnyomtató műhelyéül terveztetett. De ugyancsak itt nyomandók a tanulók nyilvános vitatkozásai s valószínűleg az iskola minden egyéb nyomtatványa. Azonban mind ezeket, mind pedig a külső munkákat is csupán csak az iskolai tanács jóváhagyása után lehetett kinyomtatni. Ezek tehát mind arra utalnak, hogy a nyomdavezető nem rendelkezett teljes önállósággal, az iskolának olyanféle alkalmazottja lehetett, mint a törvény megelőző pontjaiban említett kulcsár, gazda, számvevő és gondviselő.

A nyomdavezető ebben az időben egészen 1634-ig bezárólag az előbbi Lignicei Effmurdtt Jakab volt. De egy későbbi adatból visszakövetkeztetve, tudjuk, hogy még mindég itt dolgozott az egykori nyomdavezető, Meszléni Márton is. Rajtuk kívül azonban egy harmadik nyomdászról is van névszerinti tudomásunk. Ugyanis 1630. április 11-én jegyezték fel a kolozsvári

¹ *Koncz J.*: A marosvásárhelyi evang. reform. koll. története. 544. — *Koncz J.*: A fehérvári főiskola történetéhez. *TörtTár* 1884: 199—200. — *Váró F.*: Bethlen Gábor kollégiuma. 110.

² *Szabó K.*: A Bethlen G. által alapított gyula-fehérvári főiskola törvényei. *Erd. ProtKözl.* 1872: 30. — *Szabó K.*: A gyula-fehérvári Bthlen-féle főtanoda szervezeti szabályzata. *TörtTár* 1879: 805. — *Koncz J.*: A m-vásárhelyi evang. reform. koll. történet. 555. — *Váró F.*: Bethlen Gábor kollégiuma 116—17.

sáfárpolgárok: „... *erkezek Azszinounk eo felge Thipograffusa, Balint Deak Varadrul.*“¹ Minthogy pedig az országot most már Brandenburgi Katalin kormányozta, tehát a fejedelmi nyomda is az ő rendelkezése alatt állott. Ezért a megnevezett *Bálint diáknak* is a fehérvári nyomda személyzetéhez kellett tartoznia. Különbén is, mivel Váradon ebből az időből semmiféle nyomda létele nem ismeretes,² ezért ez a város csupán csak közbeeső szekéres lóváltó állomása lehetett a fejedelmi címerrel utazó Bálint diáknak. Megtörténhetik az is, hogy éppen most érkezett, valamelyik más nyomdától Fehérvárra szerződötve.

1630. november 26-án Rákóczi György fejedelemmé választatván, maga is követni akarta nagy elődje közművelődési terveit. Így az ő gondja sem volt kisebb az iskolák és a könyvnyomtató műhelyek fejlesztésére nézve. E célra Rákóczi sem kímélte a költségeket, amint ezt nagyszámú intézkedése bizonyítja.³

1631. szeptember 5-én Kolozsvárra érkezett *az Fejervari Könyv nyomtato Jakab, Lengyel országban akruan menni*, de már október 9-ére vissza is tért onnan, Kolozsvárra *erkezuen Karakóbol Vrunk eo Nga könyvnyomtatoja Ejjfurti Jakab egy Hordo könyvet hozvan*, Enyeden át megyen Fehérvárra.⁴ Úgy látszik azonban, hogy Jakab mester csak az 1634 tájáig vezette a fejedelmi nyomtatóműhely összes üzemeit, minthogy nevére ezután többé nem akadunk rája. 1635-től kezdve pedig hosszú ideig, egészen 1644-ig nem árulják el a nyomdajelek a nyomdavezető kilétét, legfennebb csak azt jelölik meg, hogy a könyv *Albae-Juliae, Typis Celsissimi Principis Transylvaniae* készült. Ebből is bizonyosnak merem mondani, hogy a nyomda vezetése ekkorra ismét más kezekbe került. Sőt talán még jobban meg is szorított a vezető hatásköre, úgy hogy az eddig netalán még megmaradt valamelyes kis önállósága is megszűnhetett. Különbén a műhelyeknek ekkorra már megszorodik a munkája. 1634-től kezdődőleg mind több és több a reánk maradt kiadványok száma, közöttük olyan hatalmas arányú és nagy gyakorlatosságot igénylő munkával is próbára téve a személyzet minden képességét, mint a nagyrészen hangjegy-szedésből álló *Öreg Gradual*. Természetes, hogy egy-egy ilyen könyv a legügyesebb külföldi nyomtató műhelyet is kemény feladat elé állíthatta volna, nemhogy a kellő gyakorlatossággal még nem rendelkező fejedelmi nyomda munkásainak ne okozott volna alig-alig legyőzhető nehézséget. Az akkori kor nem érthette meg, hogy parancsszóval és erőszakkal nem lehet a hiányzó gyakorlatot pótolni. Az öreg Graduált már jó korán, 1635-ben kezdték szedni és a kiszedett betűanyagot kinyomni. Bár egyszerre két könyvsajtó (prelum) is nyomta az íveket, a fejedelem mégis csak azt panasolta Tolnai Istvánnak, a sárospataki udvari papnak, hogy *itt magunk szemünk előtt vagyon egy magyar könyvnyomtatónk, veretjük, tömlöcöztetjük s ugyan semmi.*⁵ Valószínű, hogy tulajdonképpen nem is a fejedelem rendeletére, hanem csak utólagos tudomásul vételével történhetett a nyomtatásnak ilyen formán való irányítása, mivel a munkás felett a nyom-

¹ Kvári számadáskönyvek 163.

² *Naményi L.*: A n.-váradai nyomdászat története. MKSze 1901: 280.

³ *Herepei J.*: Középfokú iskolák Erdélyben a XVII. században (Kézirat).

⁴ Kvári számadáskönyvek 356. és 152.

⁵ *Szilágyi S.*: I. Rákóczi György. 290.

davezető, a felett pedig, az iskolai tanács állott s így Rákóczi a tipográfia ügyeiről csak egészen közvetett úton szerzethetett tudomást. Ennek a megrendszabályozott nyomdásznak pedig *Meszléni Márton*nal, a nyomdának egy évtizeddel azelőtti vezetőjével kell azonosnak lennie.

Mikor pedig már azt látta a fejedelem, hogy az erőszakos módszer sem vezet kellő eredményre, még 1635 október hónapja előtt a lengyel király útlevelel Hamburgon keresztül Németalföldről hozatott nyomdászokat.¹ Valószínűleg ezzel egyidejűleg „*nagy költséggel kétt könyvnyomtató házat állatott, és sok szép hasznos Deák s Magyar munkáuknak kinyomtatásához fogatott.*“²

Bizonyosan az új emberekre való tekintettel *Alstedt* professzor, mint talán az iskola scholarchája és irányító szelleme, szabályokat készített a nyomdászok számára s ezzel kapcsolatosan megszerkesztette az eskümintát is. Minthogy pedig a fejedelmi nyomda felügyelete a kollégium professzoraira és mint felettes testületre: az iskolai tanácsra volt bízva, ezért ennek tagjai a püspökön s az udvari papokon kívül a közvetlenül irányító tanári testület volt. Tehát ezek jelenlétében tétették le az esküt az új, de egyszersmind a régi munkásokkal is s íraták alá velük a felolvasott szöveget. Ennek az iratnak eredeti példánya ép állapotban megmaradt a kolozsvári református kollégium levéltárában.³ Az ívrétű papiros külső lapjára *Leges Typographorum Coll(egii) Alben(sis)* cím jegyeztetett fel. A szöveg pedig, amely a papiros 1 A. és B. levelére íratott, az aláíróképpen is szereplő *Alstedius János Henrik* kezevonása, míg a keltezés *Geleji Katona István* püspök írása.⁴

LEGES TYPOGRAPHORUM.

1. *Director conceptis verbis juramentum infrà scriptum praestatum.*
2. *Typothetae et impressores stipulatâ manu promittuntô fidelitatem Illustrissimo Principi; et directori, obedientiam.*
3. *Singuli quotidianum suum pensum absolvunt.*
4. *Typos diligenter aservant.*
5. *Formas probè eluunt.*
6. *Diligenter curant, ne chartae alicujus exemplaris inter imprimendum perveniant ad manûs aliorum.*
7. *Typothetae correctionem authoris vel correctoris accuratè observant.*
8. *Omnes et singuli concordiam inter sese alunt; nominatim verò directores: ac proinde à calumniis abstinunt; et unus alterius labores atq; conatus laudabiles ne impedito, sed potiùs promoveto.*
9. *Qui praevaricabitur adversus has leges, poenam arbitrariam superiorum incurrit.*

¹ I. m.

² *Zsilinszky M.*: Geleji István, Tiszabecsi Tamás, Petri Ferenc és Csulay György lelkészek levele gr. Bethlen Istvánhoz (Szamosújvár, 1836. február 3.). Magyar Prot. Egyházi és Iskolai Figyelmező. 1877:40.

³ *Typographiakról való levelek* kötegében.

⁴ A papiros vízjele: nemesi párta alatt kétfejű sas, szív pajzsos. Kísérők: H - K betűk.

FOMULA JURAMENTI.

Ego N. N. director typographiae Illustrissimi Principis Transylvaniae juro in nomine individuae Trinitatis, Dei Patris, Filii, et Spiritus Sancti, me

1. *Fideliter conservaturum typos.*
2. *Pensum diurnum singularis prae/crypturum, et ab iis exacturum, prout conscientia mea dictabit.*
3. *Rationem chartae accuratam redditurum.*
4. *Superioribus sincerè, indicaturum, si qui defectus in hac vel illà re typographicà se mihi offerant.*
5. *Curaturum, ne vel minima charta exemplaris imprimendi perveniat ad manus aliorum.*

Ita me juvet DEus unus et trinus, benedictus in secula, Amen.

Matthias Elsholtz mpria / Albertus Martin / Paulus de Vitzte Gedanensis mpria / Martinus Meszleny / ADAM HAS / — Actum Ao. 1636. 1. Jan. Albae Juliae / praesentibus nobis / Stephano K. Geleji E. / Wolfgangus Delj mpria / I. H. Alstedius mp / Georgius Csulajj mp. /

Az 1636. január 1-én keltezett szabályzat tulajdonképpen megalkotója tehát a szövegíró *Alstedius* professzor, míg *Geleji Katona István* püspök, *Delj Farkas* udvari jószágigazgató¹ és *Csulaji György* udvari pap, az iskolai tanács tagjai lehettek. A nyomda személyzete pedig — úgy látszik — csupán öt emberből állott. De ha visszagondolunk e törvényekre, egy és más dologról való hallgatásukból azt sejttem, hogy a kötészet ekkor már aligha lehetett a nyomdával annyira egybe kapcsolva, miként még csak *Effmurd*t idejében is, sőt ekkor talán még betűmetsző sem volt a nyomdai személyzet között. Ennélfogva a szedő és nyomó munkák ellátására, az akkori munkaviszonyok mellett, öt embernek is elégségesnek kellett lennie. A nyomdavezető pedig, vagyis az akkori elnevezés szerinti *director*, s egyúttal talán *corrector* is valószínűleg az esküszöveget elsőnek aláíró *Elsholtz Mátyás*, mígnem a szedők és a mai szakkifejezéssel meghatározható gépmesterek: *Martin Albert*, nemes (?) *danzigi Vitzte Pál*, *Meszleny Márton* és *Has Ádám* voltak. Megállapítani azonban nem tudom, hogy közülök kik lehettek a Németalföldről behozottak, minthogy a nevek egyike sem wall holland, vagy belga eredetre.

A szabályzathól különösen érdekes a nyomdavezető és a munkások egymás közti viszonyának, valamint a nyomdavezető és a munkások kötelességének megállapítása. Egybevetve a fehérvári iskolai tervezet és a szabályzatok megfelelő pontjaival, kevés, sőt mondhatnám, semmi önállóságot sem fedezhetünk fel bennök a nyomdavezető hatáskörére nézve, csupán az iskolai tanács rendelkezéseinek végrehajtójául s szaktudása alapján a munkamenet felügyelőjéül alkalmaztatott. Tulajdonképpen pedig sem az ő,

¹ 1632. április 1-én mint fehérmegyei főszolgabíró (*ErdProtKözl.* 1874: 71.) és 1637. április 10-én mint elhunyt praefectus említették (*Beke—Barabás*: I. Rákóczy Gy. és a porta. 270.).

sem a legények feladatköre nincsen a szabályzatban minden munkakörre nézve teljes mértékben körülírva. Éppen ezért azt hiszem, hogy e törvényeket Alstedt aligha másolta valamely külföldi mintáról, hanem úgy szerkesztette meg, ahogyan az egyes kívánalmak neki, mint nem-szakembernek, eszébe jutottak. Ugyanis nem szól a betűk és dúcok elosztásáról, valamint kezeléséről. Nem emlékezik meg a nyomáshoz szükséges festék töréséről és használatáról, a sajtó-gépek kezeléséről, továbbá a papirossal való takarékoságról. Ezen kívül nem rendelkezik a patricákról s a matricákról, az ólom-anyag s a papiros beszerzéséről, továbbá a kinyomtatott exemplárok sorsáról, valamint a könyvek forgalomba hozatalának módjáról. Különben lehetséges, hogy az utóbbi pontok már nem is tartoztak a nyomtatóműhely vezetőjének gondjai közé, hanem elvégezte ezeket egyrészen az iskola sáfára, másrészen pedig a talán különválasztott könyvkötészet. Kétségtelen azonban, hogy e szabályzattal, amely talán az első e nyomda történetében, becses bizonyítékhoz jutottunk háromszáz évvel ezelőtti nyomdászatunk belső ügymenetére vonatkozólag.

A felrészített nyomdai személyzet most már nagyobb felkészültséggel foghatott hozzá az Óreg Gradual további szedéséhez és nyomásához úgy annyira, hogy e 200 példányban megjelent nagy munka 1636. augusztusára teljesen el is készülhetett.

A fehérvári nyomdának szedő és nyomó üzemága azonban nem maradt sokáig magára. 1637-ben papiroskészítőt hozatott a fejedelem. „Az melj pappiros czinalot Vrunck Slesiabol hozatott David Sinkot, vitettem Enyedre;” — jegyezte fel 1637. április 17-én a kolozsvári sáfárpolgár.¹ A fehérvári iskola (?) papirossmalma ettől kezdve állandóan dolgozott. Legalább is erre utal, hogy 1646. szeptember 29-én Kolozsvárra „erkezek szekeli Andras Fejeruarrol vitetett kett szeker Papyrossat az Varadi Typographiaban.” Hasonlóképpen 1648. június 4-én Kolozsvárra „erk(ezéne)k Fejervarrol ket szeker papirossal, Varadra viszik, ket Fel Enyedi szabadosok velle.” De tizenegy nap mulva, június 15-én már vissza is térnek. Kolozsvárra erkezenek Varadrol ket szeker nyomtatot pappirossal, Fejervarra viszik, két Enyedi ember velle.”² 1638-ban Rákóczi betűmetszőt is hozat s ezzel az öntőműhelyet is megszervezi: július 18-án Kolozsvárra „erkezek salussal Desreol Christophorus Vham harmad magaval, Vrunck betw meczczoje.”³ Ugyanis a fejedelem ekkor Désen tartozkodott s minthogy mindég megkívánta, hogy a kívülről jövők előbb nála jelentkezzenek, ezért Uham Kristóf uram is csak ezután foglalhatta el beosztását a fejedelmi nyomdában. Munkálkodásáról mitsem tudunk, de feltételezzük, hogy a kapott cirill betű-anyag gyarapításán is dolgozhatott.

A fejedelem fehérvári könyvkötői közül csupán kettőnek a nevét ismerem. Az egyik az 1628—34-ben ott munkálkodott nyomdavezető *Lignicei Effmurd* Jakob; neki tulajdonítom Rákóczi György 1608. évi hanai kiadású Bibliájának 1632 előtti legyeződíszes kötését.⁴ A másik pedig *Strumpt*

¹ Kvári számadáskönyvek 170.

² I. h. 131, 208 és 220.

³ I. h. 168.

⁴ *Herepei J.*: Újabb adat az erdélyi legyeződíszes könyvkötés korának és eredetének meghatározásához. EM. 1942: 254.

György, akiről csupán csak az az adat ismeretes, hogy 1651. június 14-én Kolozsvárra „*enkezek Strumpt Giorgy Feieruari Compactor masodmagaual, hozuan Vrunkhöz Gialuban hatt száz kartan ualo uerseket, melieket küld Vrunk az Lakadalomra Patakra.*“¹ Különben a kompaktória csak ideig-óráig lehetett elválasztva a tipográfiától, máskülönben eléggé szerves összefüggésben kellett egymással lenniök. Erre utal egy jóval későbbi adat is, amely többek között azt bizonyítja, hogy Szenczi Kertész Ábrahám nyomdásznak 1667-ben Szebenben történt elhunytá előtt „*vagy compactori műszert, vagy pedig typographiát valakinek testálta volna, . . . olyant semmit nem tudok.*“ Ugyancsak itt említetik meg, hogy „*két préllumhoz (könyvsajtóhoz) való minden eszközök megvoltak, csak az egyik préllumnak a fája égett Váradon a rejtek pincében; azon kívül a compactori műszert is, egynehány torculárokon (kézi sajtón) kívül, szintén úgy hoztuk a török kezéből ki, mint a typographiát.*“²

Geleji Katona István püspök Rákóczi fejedelemhez 1639. december 12-én intézett levelében írja, hogy „*Ngodnak jelentetem volt Bisterfeld uram által az én concióimnak nyomtatásokban való nagy fogyatkozását, de Marcsi Brassóból eljött s Istennek hála, Albert is ismét föléledett, mert megint hozzá kezdtek.*“³ Az itt megnevezett két nyomdász közül Albert esetében csakis Martin Albertre gondolhatunk; az ő nevére az 1636. január 1-i nyomdai szabályzatot aláíró nyomdászok között találunk. Minthogy pedig német (németalföldi?) nemzetiségű volt (ezt nevének gót betűkkel való aláírása is bizonyítja), föltételezzük, hogy az eltelt három esztendő alatt aligha tanulhatta meg annyira a magyar nyelvet, hogy Geleji püspök beszédeit szedhette volna. Éppen ezért nyomó legénynek vagy mesternek kell tartanunk. A Brassóból jött Marcsi említésekor gondolhatnánk arra a Mezléni Mártonra, aki 1624—26-ban fejevári nyomdavezető, ettől kezdve pedig mint nyomdászlegény dolgozott tovább más vezetők alatt. E mellett bizonyítana az a körülmény is, hogy nevét, mint régóta ismert egyénét, Geleji becéző alakban Marcsinak említi a fejedelem előtt. Az a valóság azonban, hogy Brassóból jött el Gyulafehérvárra és a püspök ezt örvendezve írja, meggondolkoztat abban a tekintetben, hogy ha ennyire nélkülözhetetlennek mutatkozik, akkor miért engedték meg neki, hogy bárha csak rövid időre is, de elszegődjék a fejedelmi nyomdától. Különben Mezléni nem is lehetett annyi gyakorlottsággal rendelkező, kiváló nyomdász, hogy visszatérését örömmel emleghessék, hiszen láttuk, hogy rossz munkájáért megérdemelte (?) a veretést és tömlőcöztetést is. Így tehát arra a Brassai Major Mártonra kell gondolnunk, akinek neve 1647-től mint a fejedelmi nyomda vezetője került reá a fehérvári nyomtatványokra. Minthogy a megnevezett ideig nevével nem találkoztunk, feltételezzük, hogy eleinte csak mint legényt szegődtték a fejedelmi nyomdához.

Úgy látszik, hogy az 1635. végén jött idegen nyomdavezető nem sokáig ragadt meg Erdélyben. Ugyanis már 1644-ben *Andreas Gregorii Schemniciensis*-t, vagy ha nevét netalán szabad volna lefordítanunk, *Selmeci Ger-*

¹ *Herepei J.*: Adatok a RMK. I. és II. kötetéhez. EM. XLIV (1939), 281—2 és kny. 7.

² *b* (arabás) *s* (amú): A nagy-szebeni nyomda történetéhez. TörtTár 1890: 399—400.

³ MKSzle 1896: 174.

gelyji András-t találjuk ebben az évben kiadott latin nyelvű munka nyomdai jelében. Neve csupán még egyszer, egy 1646. évi könyvön fordul elő.¹ A következő évben azonban már ismét más jegyzi a fehérvári kiadványokat, mégpedig az 1639. év végén Brassóból átjött *Brassai Major Márton*, vagy latinosan írva: *Martinus Major Coronensis*. Ő azután igyekezetével, jó munkájával elérte azt a kiváló helyzetet, hogy a gazdagon felszerelt fejedelmi nyomdának vezetését az idegen szakemberekkel való negyedszázados kísérletezések után, maga vehette át. Foglalkozási címéül legelőször 1652-ben nevezetik „*Celsissimi Transylvaniae Principis ac Scholae Tipographus*”-nak. Nevére utoljára 1657-ben találunk,² bár kétségtelennek tartom, hogy az 1658. évi tatárpusztításig itt működött nyomdának utolsó vezetője is ő volt.

Brassai Márton ügyes, jó nyomdász. Ezt sejtjük Gelejinek előbb idézett leveléből, tapasztaljuk az 1639. évtől kezdődőleg megjelent nyomdai termékeken és látjuk a fejedelmi elismerésből. Ugyanis II. Rákóczi György 1651. február 24-én kelt adománylevelével Bisterfeld János Henrik professzor ajánlására Brassai Márton fehérvári nyomdászt a nem-nemes állapotról kiemelve, feleségével, Kovács Annával együtt megnevesítette,³ számukra címert adományozott. E szerint kék színű katonai pajzsban széken ülő zöld ruhás férfi betűket szed. A pajzs feletti zárt katonai sisakot drágaköves és igazgyöngyös párta díszíti, amely alól kétoldalt különböző színű orrjegyek hullámosan omlanak alá. Az adománylevél indokolása felsorolja Brassai érdemeit, kiemelve hűségét, engedelmességét, serénységét, nyomdászatban való gyakorlottságát, amelyet most is, de még az „őreg fejedelem” idejében is tanúsított.⁴

A Fehérváron működött nyomdászok között 1639-ben egy *Dobre* nevű papra is találunk. Ő azonban román szöveget nyomtatván, típusai egészen mások voltak, mint a fejedelmi nyomda eddigi törzsanyaga. Idősebbik Rákóczi György abban is folytatni kívánta Bethlen köművelődési törekvéseit, hogy a saját nemzete mellett a románok lelkigondozását is elő akarta segíteni. Baszaráb Máté havasalföldi vajdától cirill-betűket szerezvén, azok kezelését a beköltözött *Dobre* pap gondjaira bízta. A nyomtatást *Dobre* még ugyanabban az esztendőben megkezdette s a kezéből kikerült első román nyelvű sajtótermék időben megelőzte a vajdaságbeli legelső ilyenemű könyveket.⁵ Ettől kezdve azután egészen 1658-ig meglehetősen sűrűn követik egymást a cirill-betűvel szedett román nyelvű munkák, megjelölve, hogy e nyomtatványok „*Rákóczi György erdélyi király buzdítására, rendeletére és költségén újonnan nyomatattatván ő Nagysága nyomdájában, Gyulafehérvár várában.*”⁶ Ezek mellett, mint latin betűkkel legelsőnek nyomtatott román nyelvű munka, 1648-ban egy catechismus jelent meg. E könyvre

¹ RMK. II. 643., 665. sz.

² RMK. I. és II. megfelelő számai, továbbá a MKSzele 1895: 140; 191b: 353; 1913: 246 (Sztripszky azonban tévesen állítja a RMK. I. 930. sz. és a MKSzele 1894: 349; 1895: 262. lapjain ismertetett könyvekről, hogy a nyomdai jelben Major neve előfordul!).

³ Úgy látszik, hogy gyermekük nem volt, mivel a nemeslevélben egynek sincsen a neve felsorolva.

⁴ *Illésy János*: Nyomdászati és könyvészeti adatok. MKSzele 1896: 174.

⁵ *Juhász István*: A reformáció az erdélyi románok között. Kvár, 1940. 205—6.

⁶ *Veress*: i. m. 19.

azonban már Brassai Major Márton neve nyomtatott, mint aki az egész fejedelmi nyomdának ekkori nyomdavezetője lévén, az ő igazgatása alatt szedték és nyomtatták e latinbetűs román nyelvű könyv szövegét is.

Ezzel tulajdonképpen le is zárható a gyulafehérvári fejedelmi nyomda története. A négy évtizedig működött műhely termékeiről összefoglaló képet egyelőre nem adhatok, mivel kiadványai kellő módon nem állanak rendelkezésemre. Azt a kérdést azonban fel merem tenni, hogy vajjon megfeleltek-e a várakozásnak a Bethlen Gábor és a Rákóczi György által hozzáfűzött remények! Vajjon azzal a sok jóakarattal és bőkezűséggel, amely mindenik fejedelem részéről tapasztalható volt, egyenlő arányban állott-e az elért eredmény. — Ezzel szemben, ha teljesen elfogulatlanul vizsgáljuk a helyzetet, be kell vallanunk, hogy különösen az 1620-as években nem kapjuk meg az óhajtott teljesítményt. Mint amilyen kevés hatással repültek el az iskola felett azok az esztendőök, amelyekben csaknem évente váltakozó külföldi professzorok kísértették meg a magasabb tudományok oktatását, éppen úgy a nyomdánál is a folytonosan váltakozó idegen nyelvű vezetők alkalmazkodni nem tudásában kell keresnünk az első évtized aránylagosan csekély eredményét. A direktor állandósulásával azonban az elvégzett munka mind minőségben, mind pedig mennyiségben is javulni kezdett. Kétségtelen, hogy az olyan nagyszabású feladat, mint az *Öreg Gradual*, kemény próbára tette a nem eléggé gyakorlott személyzetet, a munkaerők felrészítése azonban áthidalta ezt a nagy akadályt is. De legszebb nyomdatermékei mégis csak akkor láttak napvilágot, amikor a 40-es évektől kezdődőleg a magyar nyelvet teljesen ismerő, hazai származású vezetők kezébe adatott át a munkamenet irányítása. De sajnálatos körülmény, hogy a rendre-rendre szépen kifejlődött nyomdának a bekövetkezett nagy pusztítások következtében el kellett enyésznie.

De vajjon mi történt az 1658. évi tatárrombolás alkalmával a nyomda kétségtelenül nagyszerű felszerelésével és betűanyagával, helyesebben szólva, vajjon mi került el az embertelen rombolást? A feleletet csak sejtjük, de biztosan nem tudhatjuk. Ugyanis Szalárdi János Síralmas Magyar Krónikája szerint a tatárok Fehérváron „minden egyházakat, tornyokat, ...collegiumot, oskolát, fejedelmi drága épületű házakat s az egész nagy rakott épületű külső belső várost porrá és hamúvá tevék.”¹ Enyedi István feljegyzései szerint pedig „minekutánna a templomnak, várnak és városnak minden, minden szépségit elprédálták volna, azokba tüzet vetének és azokkal együtt tornyokat, ...szép collegiumot, scholát és ama megbecsülhetetlen pénzt érő drágalátos nagy bibliothékát mind porrá, hamúvá tevék, annyira elpusztítván azt, hogy a rettenetes égés és füst miatt a várnak és egyéb kő épületeknek falai csak magok állának fenn nagy kormosan.”² Tehát csak feltételesen gondolhatnánk arra, hogy akár előzetes elmenekítés, akár a helyszínén bekövetkezett véletlen szerencse folytán számbajöhető betűanyag, vagy éppen sajtó megmaradott volna. Ezért mindazokat a nyomdatermékeket, amelyeket az 1658. évtől számított jó két évtizeden keresztül fehérvári kiadványnak könyvelünk el, alighanem másképpen kell

¹ Szalárdi 390.

² ErdTörtAd. IV, 272.

megítélnünk. Jellemző különben, hogy e nyomtatványok között egyetlen nyomda-jeles darab sincsen, hanem mind csupán hely és év nélkül megjelent országgyűlési végzések számíttatnak ide.

Ezzel szemben az 1685. évtől kezdve mégis csak fordulnak elő olyan nyomdai termékek, amelyek kétségtelenül Fehérvárról erednek. Ezek azonban cirill-betűs nyomtatványok, de kiadásuk mégsem egészen önálló vállalkozás. A nyomtató műhely, amely ezeket létre hozta, tulajdonképpen az I. Rákóczi György által alapított nyomdában gyökerezik, melynek helyreállításáért Apafi alatt oly sokat küzdöttek Kovásznai Péter, Tiszabecsi Gáspár és Topheus Mihály református püspökök. Ez a műhely azonban *észrevétlenül a keleti egyház kezébe ment át*, amelytől azután a jezsuiták vették birtokukba s előbb Fehérváron, majd pedig Kolozsvárott állították üzembe.¹ Ezt a nyomdát azonban, bárha gyökereiben fejedelmi alapítás, különösen az 1683. évi megszervezés óta mégsem mondhatjuk a Bethlen Gábor-féle fejedelmi és kollégiumi nyomda szerves összefüggésben levő örökösének.

3.

Tótfalusi Kis Miklósra és családjára vonatkozó újabb adatok

Tótfalusi Kis Miklós élete, különösen *Gyalui Farkas* és *Dézi Lajos* kutatásai révén, eléggé ismeretes, mégis mindegyre akad egy-egy olyan adat, amellyel bővíteni tudjuk e kiváló *vasműves* életének rajzát. Sírkövét 1888-ban még alig ismerik,² s éppen ötven esztendeje annak, hogy Gyalui megindítja a mozzalmat a maga idejében meg nem értett jeles férfiú sírjának méltó módon való megjelölése és gondozása érdekében.³ Azóta azután minden Kolozsvárt megforduló idegen, akinek útja a házsongárdi temetőbe is elvezet, felkeresi ezt az elrejtett sírt. E látogatottság mellett csodálatos, hogy eleddig mindég és mindenkinek elkerülte a figyelmét az a koporsó alakúra faragott kopottas síremlék, amely amannak északi tőszomszédságban fekszik.⁴ De hála Istennek, hogy ez a kő nemcsak az eltelt két és fél évszázad viharait, de az utolsó két évtized rombolásait is szerencsésen átélte. Bár talán két évvel ezelőtt kiemelték helyéből s ma is még felfordítva hever Tótfalusi sírjának vasrácsa mellett, helye mégis ismeretes, ennél fogva oda bármikor visszahelyezhető.

Ha nagy kinnal-bajjal végig betűzzük e kő déli lapjára vésett, latin nyelvű distichonpárok ma már kopott betűit, belőlük *S z é k e l y A n d r á s* nevét, az északi lap még kopottabb, magyar nyelvű rímes verssoraiból pedig *L e n g y e l A n n a* nevét olvassuk ki. Tótfalusi Kis Miklósnak sírja közelsége azután tüstént eszünkbe juttatja, hogy e kő alatt nyugvó házaspárnak Tótfalusi apósával és anyósával kell azonosnak lennie.

¹ *Juhász*: i. m. 213.

² *ProtKözl.* 1889:61.

³ *Csernátóni Gy.*: Tótfalusi Kis Miklós „Erdély Féniksze”. 4.

⁴ II. osztály B. tábla 830. sz.: Jobb mester által koporsó alakúra faragott, egyszerű kidolgozású, mészke anyagú síremlék. Méretei: a kő alapjának hosszúsága: 200 cm, szélessége: 77 cm, magassága: 24 cm; a kő ormának hosszúsága: 186 cm; a szöveglap magassága: 49.5 cm; a betűk magassága: 3.5 cm.

Jóllehet e kő déli lapjára felvésett verseket *Bod Péter* már 1766-ban közölte, anélkül azonban, hogy e síremlék teljes leírását is ismertette volna,¹ ez utóbbi körülményből azt következtetem, hogy *Bod* nem magáról a kőről, hanem a vers eredeti kéziratából másolt. 1910-ben *Kohn Hillel* és *Zsakó Gyula* dícséretesen elvégzett kutatásaik közben megtalálták ugyan e sírkövet, kopottsága miatt azonban csak nagyon keveset tudtak kiolvasni a felirat szövegéből; ennél fogva az itt nyugvó házaspár személyazonosságát sem tudhatták megállapítani.² Ezért azután az alábbi közlést bátran elsődlegesnek is mondhatjuk s így megjelentetése sem hiábavaló.

A *déli lap* kezdeti oldalán, a szöveg egész magasságában címer van kifaragva: Olajfalevélből képzett, lent és fent átkötött koszorúban könyökben hajlott páncélos és keztyűs kar egyélű, keresztvasas egyeneskardot tart, amely az alábbi vésetet tagolja: Sz A / 1—68—7. A koszorú felett: AET SUAE — a koszorú alatt pedig: LVIII felirat olvasható. — A címerkép után vésett verspárok:³

INVIDIA FAT(O)R(UM LEX U)LLIS NESCIA FRANGI
 VOTIS IMPE (R)IO CUM TRAHAT OMNE SUO
 NON PIETAS VIRTUS(QUE) VALENT SUBDUCERE QEMQUA(M)
 (C)UI NON MORS CERTOS FIGAT IN ORBE DIES
 ERGO NON ANDREAM SZEKELY HIC IN ORBE MORANTEM
 VIRTUS VEL PIETAS ERIPUERE NECI
 ERIPUERE TAMEN QUIA MORS NON PRAEVALET ILLI
 FONS VITAE VITA QUEM POTIORE BEAT

A kő északi lapjára rovott magyar versek:

ITT NYUGSZIK NEMZE(TE)S LENGYEL ANNA TESTE
 KI ELETET TISZTA KEGYESSEGGEL VITTE
 FERJEHEZ HUSEGGEL SZ(IV)ET KO(T)ELEZTE
 MELLYNEK AZ HALAL IS (VEGET N)EM VETHETE
 MERT MEG AZ HALALBAN (S)EM LOT ELVALASA
 SZERELMES FERJETÜL MESZSZE TAVOZASA
 VELE EGYUT ESVEN SIRBAN BE SZALASA
 HOGY ISTENT KIT VELLE SZOLGÁLT EGYUT LASSA⁴
 ELETENEK XLVII ESZT

A halálózási évet a kő felirata 1687-nek jelöli meg. Ez az adat azonban téves, mivel a kolozsvári szabó céh számadáskönyvében az 1686. évben találjuk bevezetve: 17 *Aprilis. Székely András Uram temetésé(től fizettek) fl. 2. d.*⁵ A sírkő felirata szerint ugyanakkor, avagy nagyon rövid

¹ *Bod P.*: *Hvngarvs tymbavles continvatvs* 89.

² *Kohn-Zsakó*: A kolozsvári házsongárdi temető sírkövei. EM. 1911:338.

³ A betűösszevonásokat feloldva közlöm. A zárjelben levő szövegtöredékek *Bod Péter* könyveeskéje utáni kiegészítés, minthogy a kő kopottsága miatt egynehány hely olvashatatlán volt.

⁴ E sorban a *vele* szó VELLE-nek rovatott.

⁵ A kolozsvári szabó céh exactorainak számadáskönyve. *Perceptio az idegen halottakról* (Az Erdélyi Múzeum levéltárában).

idő múlva a felesége is követte Székely uramat. Róla azonban a számadáskönyv nem tartalmaz külön feljegyzést.

Az évszámban történt egy esztendei tévedés határozottan arra utal, hogy a sírkövet csak évek múltán készítették el, amikor is a szöveget megszerkesztő már nem emlékezett a pontos adatra. Éppen ezért nagyon valószínűnek tarthatjuk, hogy az egész szöveget s így magukat a verseket is a vő, *Tótfalusi* szerezte. Ő különben apósát s anyósát soha nem ismerte, minthogy csak 1690-ben tért haza Hollandiából. Feleségével pedig mikor és hogyan találkozott először, nem tudhatni, az azonban már bizonyos, hogy még ennek az évnek utolsó hónapjában megházasodott, feleségül véve bálványosváraljai *Székely Máriát*. Erre vonatkozó utalást találunk az unitárius egyháztól kölesön adott vasfazakak bérének elszámolásában: 1690. 12 Decemb. *Tótfalusi Uram Lakod* (alma alkalmával) 2 k (andérért fl.) — // 48.¹

A fenti adatokat egybekapcsolva az eddig ismertekkel, e család töredékes leszármazását a következőképpen állíthatom össze:

Gyalogos darabont-családból származó bálványosváraljai nemes
Székely András

fejedelmi udvarbíró, b.-váraljai birtokos.

(eml. 1670., 73., 74., 76.)

*1628 kör. † 1686. elt. IV. 17. Kvárt.

1. Fogarasi Anna. (eml. 1670.)

2. Lengyel Anna. (eml. 1673.)

* 1639. kör. elt. 1686. Kvárt.

Zsigmond,

b.-várajai birtokos
(eml. 1673., 1721.)

Mária,

B.-váralján birtoka van
(eml. 1700., 1702., 1712.)

Tótfalusi Kis Miklós
o 1690. XII. 12. kör.²

A fentebb közölt sírfeliratból látható, hogy *Tótfalusi* mind a magyar, mind a latin versfaragásra gyakorlott készséggel rendelkezett. A kolozsvári farkasutcai református templom papiszékeinek hátlapján tíz darab XVII. századbeli emléklap (eulogium) maradt felfüggesztve.³ E becses, de teljes egészében még sehol sem közölt életrajzi és irodalomtörténeti adatokat tartalmazó szövegek közül most csak egyetlen verset ragadunk ki. Ezt pedig az 1693. január 2-án meghalt sárospataki *Pataki István* kollégiumi teológiai professzor. Bánffi Dénes udvari papja, majd II. Apaffi Mihály nevelője, *Tótfalusi jóakaró barátja* emlékére *Tótfalusi Kis Miklós* szerette.⁴

¹ Az unit. egyházfiak számadáskönyve a kvári unit. egyházközs. lev. tárában (E számadások használatát *Kelemen Lajos*nak köszönhetem).

² E családfa adatainak egy részét *Kádár J.*: SzolnDob. vm. monogr.-ból szedtem össze.

³ IK. 1895:82. és 1901:89. — MKSzle 1898: 277.

⁴ Néhai *Dézi Lajos* professzor felszólítására a kolozsvári nyomdák XVII—XVIII. századbeli egyleveles nyomtatványainak feldolgozása részben elkészült, e verset azonban mégsem tartom fölöslegesnek külön is közölni.

Ah! quo Vir divine fugis? Patriaene ruentis
 Praeviso casu subtrahis Ipse caput?
 Undique tanta premit cùm nos trepidatio, nobis
 Affore Te variâ credideramus ope.
 Tu columen, lumen, plus dicâ? hoc tempore numen,
 Et decus, excisae jam propè gentis, eras,
 Aula tuos luget cineres, Ecclesia luget.
 Et schola, direxit quam tua dextra, gemit.
 Moesta gemit Coniux, cumque agmine Proles, Amici:
 Quidni? angût Patriam publicus iste dolor.
 Tu meliore quidem in Patria jam praemia sumis;
 Quâ nos extorres plectimur exilio,
 Te fovet alma quies, cursu cum laude peracto;
 Nos labor, aerumnae, nos mala mille premunt.
 Nicolaus Kis, de M. Tótfalu,
 Art. Lit. Mag. moestus accinuit.

Küzdelemteljes életének és munkásságának lélektanilag való nyomon követése más lapra tartozik. Itt csupán egyes állomásokat közlök.

Tótfalusi sok-sok lelki gyötrődésének nem legkisebb csapása volt két fiának elvesztése. Veresegyházi István kolozsvári ref. egyházközségi harangoztatógazda számadáskönyvében erre vonatkozó adatokat találtam: Anno 1700. Die 14. Aprilis. Tótfalusi Miklós Uram gyermeke holt meg, harangoztatott hatszor, perci (piáltatott) semmi. Továbbá Anno 1700. Die 16. 9-bris. Tótfalusi Miklós Uram gyermeke holt meg, harangoztatott hatszor, per (cipiáltatott) semmi.¹ Különben is komor, önmagába mélyülő, gondolkozó természete ezután talán még jobban emésztve önmagát, rövid idő múlva maga is sírja széléhez ért el. Nagy betegen 1702. február 17-én tollba mondotta végrendeletét.² Ezt követőleg azután alig több, mint egy hónap múlva, 1702. március 20-án ő is fiacskáit után ment. Két nap múlva, vagyis Anno 1702. Die 22. Marty. Tótfalusi Miklos Uram koporsóban való tétélekor harangoztattak nyolcszor (percipiáltatott) semmi.³ Ekkor beszélt koporsója felett Csepreghi Turkovich Mihály kolozsvári lelkipásztor és búcsúztatta el Szathmár-Némethi Mihály kollégiumi professzor.⁴ Ettől számított jó hónap múlva, Anno 1702. De 24. Aprilis, Tótfalusi Uram temetésekor harang(oztak) négyszer, perci (piáltatott) semmi.⁵ Tehát Enyedi István enyedi teológiai professzor ezen a napon mondotta el temetési beszédét, ennél fogva sajtóhibának kell tartanunk a kinyomtatott beszédben olvasható április 4-i időpontot.⁶ Állításom igazságát megerősíti czegei V as György egykorú napló-bejegyzése: ő is április 24. napját írja a temetés napjául.⁷ Erre az alkalomra készítették a kollégium tanárai és növendékei azt az egylevelesen

¹ 1697—1704. évi számadáskönyv. 22, 23. (A kvári ref. egyházközs. levéltárában.)

² Barabás S.: Misztótfalusi Kis Miklós végrendelete (IK. 1893:109).

³ Veresegyházi I. id. számadása 29.

⁴ Gyalui F.: Vita Misz-Tótfalusi Kis Miklós ravatala fölött.

⁵ Veresegyházi id. számadása. 29.

⁶ RMK. I, 1654. sz. és Gyalui: i. m. 4.

⁷ Hist. Mon. Hung. Scriptorum. XXXV, 351.

nyomatott emléklapot (eulogium), amelynek egyetlen példánya a kolozsvári farkasutcai templom papiszékének hátlapjára van felszegezve.¹

A *házsongárdi* temetőben lévő sírja fölé koporsó-formára faragott sírborító követ emeltek. A barokkos díszítő elemekből képzett emlékre a latin- és a magyarnyelvű verseket *Pápai Páriz Ferenc* szerzette. Jóllehet e rendek *Bod Pétertől* elkezdve² napjainkig számtalanszor, de nagyon sok eltéréssel, közöltettek, éppen ezért nem tartom fölöslegesnek a régi sírkő teljes leírását megismételni.³ Előre bocsátom azonban, hogy az alább ismertetendő sírkövet a kolozsvári nyomdászok, Tótfalusi halálának kétszáz éves évfordulója alkalmával a földből egészen kiemelve, magas talapzatra helyezték. Ekkor azonban a sírkövet tévedésből megfordították. Ezt az állításomat bizonyítja, hogy a kő magyar versekkel kifaragott lapja ma délfelé, míg a nyomdászjelvényes és latin szöveges lapja észak felé van elhelyezve, holott éppen ellenkezőleg volt szokásos.⁴

A jó kőfaragómester keze alól kikerült emlék *déli lapján* akánthuslevél-sorból képzett keretben egyesített papi és nyomdászjelvény: Háromszög-alakból formált szélesen kihajló peremű pajzs felső perem-részeit a tetőről kétoldalra leomló levélelemek takarják. A pajzs metszett és a metszésvonalon alúl: hasított: I. Kinyitott nagy könyv lapjain:

A H T I c ///
C D és c I c //

kopott szöveg. II. Földön balra ülő ember felemelt jobbában kalapács; baljában hosszúnyelű szedésformát (?) tart. Alatta a pajzsperemen kifelé fordított betűkkel, ívalakban: *ScII Mo/////* kopott szöveg. III. Öntőkészülék. Alatta a pajzsperemen kifelé fordított betűkkel, ívalakban: *FUSORIA*. — A jelvény után latin nyelvű versparók:

TOTFALUSI JACET HIC NICOLAUS MOLE SUB ISTA
PANNONA QUEM GENUIT TELLUS SED DACICA NUTRIT
POSTQUE DECENNALES CUSUS HOLLANDICA PALLAS
ARTIBUS INGENUIS CULTUM COMPLURIBUS AUXIT
MUNERIBUS, FUSOR, SCULPTOR CUM MATRE TYPORUM
ATQUE TYPOGRAPHUS, PATRIAE SERVIRE PARATUS
TANDEM CLAUDIACI CIVEM COLUERE PENATES
HOSPITIUM CUI TRANQUILLUM, TUMULUMQUE DEDERUNT.

¹ IK. és MKSzele id. helyén.

² *Bod P.*: Erdélyi Féniks Tótfalusi Kis Miklós, és *Bod P.*: Hvgarvs Tymbavles continvatvs. 99.

³ II. osztály B. tábla 831. számú sír. A régi sírkő méretei: az északi szöveglap magassága: 51 cm, a délié 55 cm. Az alap magassága nyugat felől: 18 cm, kelet felől 17 cm. Vastagsága a nyugati végén: 85.5 cm, a keleti végén 81.5 cm. Szélessége észak felől: 113.5 cm, dél felől: 120.5 cm. A kő magassága nyugat felől 53 cm, kelet felől rongált. Betűmagassága: 4.5 cm.

⁴ Leírásban közölt világtájakat tehát az *eredetien* helyes elhelyezésnek megfelelően közlöm, remélve, hogy a követ egyszer csak vissza fogják fordítani eredeti helyzetére.

A kő északi lapjára rovott magyar rendek: akánthuslevél keretben:

TOTFALUSI MIKLOS NYUGOSZIK EZ HELYBE. MAGYAR ORSZAG SZÜLTE ERDELY FELNEVELTE. HOLLANDIA BETÜ METSZESRE S. ÖNTESRE SOK NEMZETEK NYELVEN HIRREL KESZITETTE: MONGYAD UTON JARO NYUGODGYEK MEG TESTE! BUSULT LELKENEK LÖTT ISTEN BEKESSEGE: IDEGENSEGÜNKET AZ ISTEN NE NEZZE TAMASZSZON HAZANKNAK INKABB MAST HELYETTE.

A kő keleti lapocskáján:

ANNO / DNI / M DCC. II / DIE XX MARTII / AETATIS SUAE / LII.¹

Tudjuk, hogy *Tótfalusi* halála után az özvegy két leánykával: *Judit*-tal és *Anissal* maradt el. Közülük azonban az egyik, de hogy melyik, azt nem tudtam megállapítani, — félév elmúltával követte édesapját. Anno 1702. Die 24. 7-bris. *Tótfalusi Miklós*né Asszonyom *Leánykaja holt meg, harang-*(oztatott) *hetszer.* (Percipialtatott) *semmi.*² Az életben maradt egyetlen gyermek felnöve, férjhez Berivóji Józsefhez ment.

Férje halála után az özvegy még csaknem husz esztendeig élt. A szabó céh számadáskönyve szerint: *Perceptio az idegen halottakról: ... 1721. 21. X-bris Kis Miklós*né *Aszonjom temetésétől Flor., 02 // 00.*³

A felsorolt adatokat egybekapcsolva az eddig is ismertekkel, a *Tótfalusi Kis-család* leszármazását következőképpen állíthatom össze:

Kis N.
alsómisztótfalusi lakos
szegénysorsban.

<p><i>Tótfalusi Kis Miklós,</i> nyomdász Amsterdamban és Kolozsvárt * 1650. Alsómisztótfaluban. ° 1690. XII. 12. körül. † 1702. III. 20. Kolozsvárt. elt. 1702. IV. 24. Kolozsvárt. bálványosváraljai Székely Mária. elt. 1721. XII. 28. kör. Kolozsvárt.</p>	<p>leány, † 1702. előtt. <i>Füleki N.</i></p>
---	---

<p><i>fiú</i> elt. 1700. IV. 14. Kolozsvárt.</p>	<p><i>fiú,</i> elt. 1700. XI. 16. Kolozsvárt.</p>	<p><i>Judit,</i> (közülök az egyik elt. 1702. IX. 24. Kolozsvárt, míg a másik férjhez ment Berivóji Józsefhez.)</p>
--	---	---

¹ A nyugati lapocskán egy 1832-ből való temetkezés megörökítése, az 1902-ben emelt talapzaton pedig az évforduló emlékére írott sorok vannak kifaragva.

² *Veresegyházi* id. számadáskönyve. 31.

³ Kolozsvári szabó-céh idézett számadáskönyvében.

Végezetül pedig Tótfalusi nevének használatával kapcsolatosan teljesen igazat adok Tolnai Gábornak,¹ kimondva azt, hogy e kiváló és sokszor emlegetett férfit soha senki nem nevezte Misztótfalusinak, vagy éppen Alsó-misztótfalusinak. Ugyanis, ha neve elé legtöbbször ki is tette az M. betűt, ezzel csupán csak a származási helyet jelölte meg pontosabban, de kimondásban sem ő, sem más soha nem egészítette ki Misz-szé, vagy éppen Miszt-té, mint ahogyan nem mondotta senki S. Pataki István professzornak, Tótfalusi jóakaró barátjának nevét Sárospataki Istvánnak.

Herepei János

¹ *Tolnai: Tótfalusi vagy Misztótfalusi? It. 1942:28–30.*